BISERICĂ, CULT, EXEGEZĂ. CONSIDERAȚII ÎN LUMINA TRADIȚIEI AMBROZIENE*

CESARE ALZATI
Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano
cesarealzati@gmail.com

Résumé: L'article met l'accent sur l'exégèse biblique d'Ambroise de Milan, en cherchant à mettre en évidence ses lignes directrices, à savoir la perspective mystagogique sur la relation entre l'Ancien et le Nouveau Testament. Cette perspective, opposée à la critique textuelle et à l'analyse historic et critique, est préservée encore aujourd'hui dans l'Église de Milan, par le Lectionnaire ambrosien promulgué en 2008.
Mots clés: Ambroise de Milan, *Ambrosianum mysterium*, exégèse, Église, Le Lectionnaire Ambrosien

1. Biserica, Sfânta Scriptură şi tradiţiile textuale

A trecut jumătate de secol de la desfăşurarea conciliului Vatican II, iar influenţa sa s-a dovedit decisivă pentru viaţa comunităţii catolice.

În cadrul acestei vaste comuniuni de Biserici, o atenţie reînnoită faţă de textul biblic, precum şi un interes crescut faţă de studiul său au fost determinate în special de Constituţia dogmatică *Dei Verbum* despre Revelaţia Divină, promulgată în 18 Noiembrie 1965[1]. Referitor la lucrul acesta, este semnificativ faptul că în anul 2008, între 5 şi 26 octombrie, papa Benedict al XVI-lea a prezidat, la Vatican, cea de-a XII-a Adunare Generală a Sinodului Episcopilor, dedicată temei *Cuvântul lui Dumnezeu în viaţa şi în misiunea Bisericii*. În paragraful al III-lea, exortaţia apostolică postsinodală prezintă în mod explicit această întâlnire a Sinodului ca pe un punct de sosire al parcursului început odată cu mai sus amintita Constituţie conciliară; titlul paragrafului este: *De la „Dei Verbum" la Sinodul despre Cuvântul lui Dumnezeu* (Benedictus XVI, 2010).

De altfel, sub impulsul conciliar, comuniunea catolică s-a integrat pe deplin în cadrul mişcării ecumenice, iar această deschidere faţă de cealaltă parte a lumii creştine a avut consecinţe vizibile inclusiv asupra relaţiilor cu şi între diferitele confesiuni.

În climatul acesta, de un sincer entuziasm faţă de „redescoperitul" text biblic, marcat de o apreciere reînnoită faţă de experienţe ecleziastice diferite, s-a considerat din ce în ce mai mult că textul biblic face parte din patrimoniul comun al tuturor Bisericilor şi s-a răspândit pe o arie extinsă opinia conform căreia exegeza Scipturilor,

* *Church, Worship, and Exegesis. Observations in the Light of the Ambrosian Tradition*

[1] *Constitutio Dogmatica de divina Revelatione:* Dei Verbum, în *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II*, IV (Periodus IV), Pars VI, Sessio Publica VIII (die XVIII mensis Novembris anno MCMLXV), Typis Polyglottis Vaticanis, 1978, 597-609.

BDD-A25900 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

dacă este făcută pe baza unei riguroase analize textuale, conduce, în mod natural, la rezultate larg împărtășite. Inițiativele menite să promoveze traduceri interconfesionale ale Bibliei pot fi considerate un reflex emblematic al unei astfel de abordări ideale, care – printre altele – a permis trecerea rapidă de la inspirația originară protestantă, chiar dacă supra-denominațională, a Societății Biblice Britanice (*British and Foreign Bible Society*), fondată în 1804, la actuala colaborare strânsă dintre *United Bible Societies* și *Catholic Biblical Federation*[2].

Un impuls important spre o astfel de colaborare a venit, indirect, de la primul document conciliar (*Sacrosanctum Concilium*, promulgat pe 4 decembrie 1963), în care părinții sinodali au stabilit ca, în riturile Bisericilor latine, Sfintele Scripturi, mai ales, să fie proclamate în limbile comunităților care le celebrează[3]. De aceea, și în mediul catolic s-a pus problema (apărută deja în cadrul Societăților Biblice în contextul expansiunii activității misionare protestante între secolele al XIX-lea și al XX-lea) existenței unui text de referință comun, de la care să poată fi derivate versiunile din diferitele limbi moderne.

De fapt, Biserica latină dispunea de un text biblic – *Vulgata* – care s-a impus progresiv încă din epoca Evului Mediu Timpuriu și a fost confirmat de ediția lui Clement al VIII-lea în 1592 (1593[2], 1598[3]). Totuși, cercetările filologice asupra textelor sacre desfășurate în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, continuate – cu implicațiile lor exegetice – de-a lungul secolului al XX-lea, au scos în evidență limitele textuale ale operei lui Ieronim. A apărut astfel, în mediul catolicismului latin, necesitatea de a dispune de un text biblic oficial, stabilit conform unor criterii mai exacte din punct de vedere filologic și critic. De aceea, Scaunul Apostolic a decis să promoveze o nouă ediție latină a Bibliei, *Neo Vulgata*, indicată în 1979 drept unicul text oficial destinat cultului în Bisericile de rit latin[4]. Pe urmele ideii de *Haebraica veritas* formulată deja de Ieronim[5], această nouă versiune a ales, în privința Vechiului Testament, conformitatea cu Textul Masoretic, în timp ce, în ceea ce privește Noul Testament, ea se prezintă ca o revizie a *Vulgatei*, după originale grecești[6].

---

[2] O importanță deosebită în sensul acesta a avut documentul intitulat *Guidelines for Interconfessional Cooperation in Translating the Bible*, semnat, pe 16 noiembrie 1987, la Roma, de către *United Bible Societies* și Secretariatul pentru promovarea unității creștine al Sfântului Scaun, ca revizie a precedentului acord din 1968: *http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/generaldocs/rc_pc_chrstuni_doc_19871116_guidelines-bible_en.html*.

[3] *Constitutio de sacra liturgia:* Sacrosanctum Concilium, 418.

[4] Cf. Ioannes Paulus II, 1979, 557-559.

[5] Cf. *Epistula CVI ad Suniam et Fretelam*: 1, 2, 11, în HIERONYMUS, 104.9-10, 105.26, 111.4.

[6] Referitor la acest ultim aspect, faptul că oameni de la sfârșitul secolului al XX-lea (mai precis, dintr-o perioadă în care latina era, de fapt, o limbă moartă) s-au considerat îndreptățiți să corecteze limba latină a traducătorilor latinofoni din secolele al III-lea și al IV-lea (și care, în plus, trăiau într-un context în care limba greacă era folosită pe larg ca *lingua franca*) mi se pare un episod mai degrabă curios. Această uimire se amplifică și mai mult, atunci când iau act de alterările aduse unor expresii care, de-a lungul secolelor, au modelat în profunzime limbajul bisericesc: cf. versetul Filip. 3:20a, „Nostra autem *conversatio* in caelis est *(Ἡμῶν γὰρ τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει)*", care a devenit „Noster enim *municipatus* in caelis est". Dincolo de asta, faptul de a fi privilegiat, în cazul Vechiului Testament, o sursă anume din epoca medievală (Textul Masoretic), deși mărturiile antice de la Qumran atestă existența unei pluralități de tradiții textuale, nu poate să nu ridice câteva semne de întrebare de ordin metodologic. Cf. Martone 1997.

BDD-A25900 © 2016 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

Definitivarea unei forme oficiale a textului biblic nu poate, în orice caz, să ascundă faptul că pluriformitatea textuală constituie o trăsătură bine fundamentată în istoria Sfintelor Scripturi şi că acceptarea conştientă a unei asemenea pluriformităţi – mai ales în mediul creştin – se prezintă de-a lungul secolelor ca un element constant, nefiind lipsit de implicaţii importante inclusiv pe plan doctrinar. De fapt, fenomenul generalizat al traducerilor vechi ale Bibliei, prin redactarea de texte în conformitate cu exigenţele Bisericilor formate printre popoarele cele mai diferite (de la popoarele Occidentului latinofon la cele orientale părtaşe la tradiţia lingvistică siriacă, de la armeni la georgieni, la copţi, la etiopi), demonstrează faptul că textul sacru a fost conceput ca o realitate vie, care interacţiona organic cu viaţa Bisericilor, transformându-se în conformitate cu variata lor configuraţie antropologică. Nu întâmplător, papa Grigore I a putut să afirme: „diuina eloquia cum legente crescunt"[7].

În general, diversele traduceri manifestă un profund scrupul religios în încercarea de a repropune, în cadrul noilor contexte lingvistice, textul grecesc original – al Vechiului şi al Noului Testament – în ceea ce priveşte conţinuturile sale şi câteodată forma sa, în multe cazuri folosindu-se de calcuri sau creând neologisme. Totuşi, prin însăşi existenţa lor, acele traduceri (pentru care uneori a fost utilizat şi textul ebraic sau alte traduceri existente) scot în evidenţă absenţa oricărei absolutizări a datelor textuale. Sacralitatea cărţii derivă din vestea mântuirii care era prezentă în ea, nu din cuvintele prin intermediul cărora această veste era prezentată. Dacă acele cuvinte, prin funcţia lor înaltă, nu puteau să nu fie obiect de veneraţie, pe de altă parte ele nu erau considerate de vechile generaţii creştine drept realităţi intangibile, astfel încât să nu poată fi propuse din nou într-un sistem lingvistic diferit sau să nu poată fi modificate chiar în acelaşi sistem lingvistic (cum se poate vedea în tradiţia textului grecesc, diferitele sale versiuni şi tradiţiile textuale ale versiunilor înseşi). Încă de la începutul secolului al XVI-lea, Erasmus, în ediţia Noului Testament grecesc (1516), nu s-a arătat deloc interesat să verifice credibilitatea textului; astfel încât, neavând la dispoziţie un manuscris complet al Apocalipsei, el nu a avut nicio reţinere să apeleze pentru secţiunea finală (22:16-21) la o retroversiune – nu fără erori – a *Vulgatei*.

Abia în secolul al XIX-lea a apărut necesitatea unei reconstruiri critice a textului, cu precădere a Noului Testament, afirmată ca o realitate inevitabilă de către Karl Lachmann, care s-a concretizat în ediţiile colosale ale lui Constantin von Tischendorf (1869-1872[8]) şi Brooke Foss Westcott şi Fenton John Anthony Hort (1881), urmate de *Novum Testamentum graece* a lui Eberhard Nestle (1898)[8].

2. Biserică şi cult

De fapt, această activitate critică enormă, focalizată asupra textului şi asupra configurării sale, a condus la ideea că exegeza şi chiar hermeneutica biblică sunt derivate direct din critica textuală. În realitate, exegetul, pentru a folosi încă o dată

[7] GREGORIUS, HOM. I, VII, 8, 244.11-12; cu referire la această afirmaţie, vezi Bori 1987.

[8] Pentru o descriere precisă şi foarte informată a istoriei textuale a Noului Testament trebuie consultate, fără îndoială, paginile lui K. Aland şi B. Aland, în NT 1982; vezi Metzger, Ehrman 2004[4].

BDD-A25900 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

cuvintele lui Grigore I, „ab historia in mysterium surgit”[9]; adică i se cere să treacă dincolo de datele textuale pentru a percepe vestea mântuirii, fapt ce stă la originea datelor textuale şi care se exprimă prin datele textuale.

Ne-am putea întreba dacă şi în ce măsură emfatizarea textului a putut fi accentuată de principiul doctrinar *sola Scriptura*, adică de absolutizarea enunţului scripturistic în calitate de criteriu exclusiv al credinţei. De fapt, acest enunţ (formulat la timpul său de marii Reformatori ai secolului al XVI-lea pentru a contesta schemele fixe doctrinare elaborate de scolastica academică din Evul Mediu Târziu) apare şi el – prin polarizarea dialectică dintre Scriptură şi Tradiţie – drept fructul unei abstracţii speculative de origine „scolastică”, destul de îndepărtată de unitatea organică a experienţei creştine vechi. În aceasta din urmă (fundamentul experienţelor bisericeşti succesive), *kérygma* (adică vestea mântuirii în Cristos), participarea la conţinuturile sale mântuitoare prin intermediul Tainelor Dumnezeieşti şi proclamarea solemnă a Sfintelor Scripturi se prezintă ca un tot unitar inseparabil, în care fiecare element este legat de celelalte în mod organic şi indivizibil, găsindu-şi momentul de sinteză prin celebrarea Tainelor.

Nu întâmplător vechile comunităţi creştine se percepeau şi erau percepute ca nişte comunităţi de iniţiaţi în Tainele Dumnezeieşti. Acest lucru este atestat din exterior de *Scrisoare către Traian* a lui Plinius cel Tânăr[10] sau de discursul lui Marcus Cornelius Fronto (un ecou al acestuia regăsindu-se în Minucius Felix[11]), iar din interior de voci cum ar fi filosoful Iustinus[12] sau de mărturii directe cum ar fi DIDACHÈ sau TRAD. AP.[13].

Pe de altă parte, această legătură originară între comunitate şi cult poate fi identificată cu uşurinţă în însuşi lexicul creştin. Deja la Clement Alexandrinul[14] şi, probabil, şi la Tertulian[15], cu siguranţă în scrisoarea clerului roman către Ciprian[16] şi în *Didascalia* în mediul sirian[17], precum şi, într-un mod din ce în ce mai generalizat, de la sfârşitul secolului al III-lea şi în cursul secolului al IV-lea, atât în greacă, cât şi în latină, locul de cult apare denumit prin termenul prin care este desemnată comunitatea: *ἐκκλησία* / *ecclesia*[18]. Această strânsă identificare s-a păstrat intactă chiar şi în noile condiţii juridico-instituţionale determinate de introducerea instituţiilor bisericeşti în structurile Imperiului în epoca lui Costantin[19]. Chiar dacă situaţia s-a schimbat,

[9] GREGORIUS, HOM. I, VI, 3, 198.2-3.

[10] C. Plinius Caecilius Secundus, *Epistula ad Traianum imperatorem*, 7-8, în PLINIUS SECUNDUS, 96.

[11] MINUCIUS FELIX, 7-8.

[12] Iustinus, *Apologia Maior*, 65-67, în IUSTINUS, 125-30.

[13] Un tablou al problematicii complexe referitoare la acest text se găseşte în Peretto 1996: 5-99. În afară de consideraţiile critice ale lui M. Metzger (Metzger 1988; Metzger 1992a; Metzger 1992b), merită semnalată interpretarea la fel de caustică a textului făcută de Bradshaw/Johnson/Phillips 2002, probabil o interpretare nu în totalitate lipsită de atitudini de hipercriticism.

[14] STROMATA VII, V, 29. 3, 21. 22.

[15] DE PUDICITIA, XIII, 7, 208.

[16] C*ypriano papae presbyteri et diaconi Romae consistentes*, în CYPRIANUS, XXX, 6. 3, 147. 139.

[17] DIDASC., II, 57, 158.

[18] De o importanţă deosebită cu referire la aceasta este mărturia din *Epistula Aureliani de libris Sibyllinis*, reprodusă de Flavius Vopiscus (XX, 5), în SCRIPTORES, II, 164.

[19] În ciuda unor date vehiculate în vulgarizările istoriografice, în luna februarie a anului 313, la Milano, nu a existat, probabil, niciun edict. Conţinutul acordului încheiat la Milano între Constantin şi Licinius,

BDD-A25900 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

Biserica a continuat, de fapt, să se configureze ca o comunitate de iniţiaţi în Tainele Dumnezeieşti[20], astfel încât în Illyricum apare fenomenul identificării lexicale între comunitate şi locul de cult, evident conform perspectivei pe care noul context istoric o implica. Astfel, de la termenul latin *basilica* s-a ajuns la denumirea comunităţii, aşa cum arată termenul românesc *biserică*[21], şi, în mod analog, din grecescul *κυριακόν* a derivat rădăcina prezentă în diverse forme în mediul germanic pentru a indica totalitatea credincioşilor (Pompen 1929)[22].

În acest context, caracterizat în mod profund de celebrarea Dumnezeieştilor Taine şi în legătură cu acestea din urmă, se situează, în cadrul comunităţii, şi proclamarea solemnă a Sfintelor Scripturi.

3. De la *μνημόσυνον* ebraic la *ἀνάμνησιν* creştin

Referitor la Misterele creştine, cred că sunt oportune câteva precizări.

În *Torah*, mântuirea nu este limitată doar la cei care au fost părtaşi în mod direct la evenimentele mântuitoare narate, cu coordonate spaţio-temporale precise: este vorba despre mântuirea în care fiecare generaţie este chemată să se integreze. Într-adevăr, cu privire la celebrarea pascală, Ieşirea afirmă: „Păziţi sărbătoarea azimilor, pentru că tocmai în această zi am scos taberele voastre din pământul Egiptului; păziţi această zi din generaţie în generaţie" (Ieş. 12:17). Referitor la lucrul acesta, Rabinul Gamaliel observa: „*Orice generaţie* trebuie să se considere ca şi cum *ea însăşi* ar fi cea care a ieşit din Egipt; pentru asta este scris: «În ziua aceea tu vei spune fiului tău: Acestea sunt

ratificat prin căsătoria acestuia din urmă cu sora primului, a fost expus chiar de Licinius într-un decret (dar după Eusebius: *διάταξις*) care ni s-a transmis în redacţie latină şi în traducere în limba greacă: LACTANTIUS, 132-135; cf. HIST. ECCLES., X, 5. 2-14, 883-887. Vezi şi Seeck 1891: 381-386; mai recent: Marcone 2012: 47a. Despre tradiţia istoriografică, care începe de la Cesare Baroniu, vezi Siniscalco 2013. În simpozionul care a avut loc la Milano în mai 2013, cu tema *Costantino a Milano (313-2013)*, Noel Lenski a susţinut opinia că rescriptul lui Licinius de la Nicomedia poate presupune existenţa unui edict, în timp ce, cu aceeaşi ocazie, Bernard Stolte a reafirmat că nu se poate vorbi de Edictul de la Milano fără ghilimelele. Acordul de la Milano constituie ratificarea deplină a principiului libertăţii religioase („liberam potestatem sequendi religionem quam quisque uoluisset"). Acest eveniment a declanşat elaborarea unei multitudini de acte normative prin care structurile instituţionale ecleziastice au fost rapid integrate în administraţia Imperiului.

[20] O documentaţie amplă cu privire la acceptarea în cultul creştin a termenului *mysterium/a* este oferită, între secolele al IV-lea şi al V-lea, chiar de *Codex Theodosianus*: XVI, 7, 4 (391 Mai. 11; Concordiae); XVI, 5, 36 (399 Iul. 6, Constantinopoli); XVI, 5, 54 (414 Iun. 17, Ravennae); XVI, 5, 57 (415 Oct. 31, Constantinopoli); XVI, 5, 58 (415 Nov. 6, Constantinopoli); XVI, 5, 65 (428 Mai. 30, Constantinopoli) [CODEX THEOD., 885, 867, 874, 875, 879].

[21] Densusianu 1901: 261; ed. rom., 173; Mihăescu 1978: 173. În ceea ce priveşte sensul lui *basilica* în cultul creştin, cf. Schiaffini 1923; Ferrua 1933; Battisti 1960; Tagliavini 1963: 271-278.

[22] Continuitatea acestei autoconştiinţe tainice a Bisericii creştine este repropusă încă din Evul Mediu Timpuriu, cu ocazia evanghelizării slavilor occidentali, locuitorii Boemiei şi ai Poloniei, la care, în mod analog, comunitatea a fost denumită după locul în care se desfăşurau celebrările cultuale; însă locul acesta nu era nici *κυριακόν* (casa Domnului), nici *basilica*, ci *castellum*, adică locul în care îşi avea reşedinţa principele, aşa cum atestă termenul ceh *kostel* (preluat din polonezul *kościół*) (Tagliavini 1963: 276-277, 539), un termen a cărui geneză este imediat evidentă dacă privim amplasarea catedralei pragheze Sf. Vida şi situaţia analoagă de pe dealul Wawel din Cracovia.

BDD-A25900 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

pentru cele ce a făcut Domnul *pentru mine, când am ieşit* din Egipt»[23]. De aceea trebuie să mulţumim şi noi, să glorificăm, să lăudăm pe Acela care pentru părinţii noştri şi *pentru noi* a făcut atâtea minuni. El ne-a scos pe *noi* din robie către libertate, din tristeţe către bucurie, din întuneric către lumină, din sclavie către mântuire"[24]. Iar *Targumul*, în Ieş. 12:42, din *Codex Neophyti I*, poate să declare despre noaptea de Paşti că aceasta este „noaptea fixată şi rezervată pentru *mântuirea tuturor generaţiilor lui Israel*"[25].

Scrierile neotestamentare îl indică pe Isus din Nazaret ca fiind cel în care timpul s-a împlinit (Gal. 4:4; Efes. 1:10; Evr. 9:26), iar istoria mântuirii – definită în Lege şi în Profeţii lui Israel – şi-a găsit realizarea deplină[26], extinzându-se pentru a îmbrăţişa orice om din orice loc şi din orice timp. Această extindere este bine precizată de cuvintele vizionarului din Patmos: „Am văzut o mulţime imensă, pe care nimeni nu putea să o numere, din toate naţiunile, triburile, popoarele şi limbile. Toţi [...] strigau cu glas puternic: «Mântuirea este de la Dumnezeul nostru, cel care şade pe tron, şi de la Miel»" (Apoc. 7:9-10). Trebuie remarcat faptul că această împărtăşire a mântuirii s-a configurat ca o experienţă care, din generaţie în generaţie, este repropusă – dincolo de spaţiu şi de timp – prin intermediul memoriei culturale: „Această cupă este Noul Legământ, în sângele meu. Ori de câte ori îl beţi, faceţi aceasta în amintirea mea" (1Cor. 11:25). Aşadar, sângele Primului Legământ[27] a fost înlocuit cu sângele Noului Legământ, indicat în *Scrisoarea către Evrei* drept Legământul etern[28]; iar *μνημόσυνον* (*zikkaròn*) ritual al Paştelui evreiesc[29] este reluat pe deplin în ritul anamnetic al Paştelui lui Cristos, sau în frângerea pâinii (Fapte 2:42), înfăptuită „*εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν*"[30]. De aceea, acţiunea culturală reprezintă contextul în care – pentru a folosi cuvintele lui Louis Bouyer – „s'exprime et se réalise pour nous" (Bouyer 1952: 412) acel *μυστήριον* despre care Pavel spune că e „ascuns de veacuri şi de generaţii, dar acum a fost descoperit sfinţilor săi" (Col. 1:26).

4. Dimensiunea tainică a Bisericii şi exegeză la Ambrozie

Biserica antică a avut conştiinţa lucidă a faptului că, în măsura în care ea este locul celebrării Tainelor Dumnezeieşti, ea reprezintă şi mediul în care se realizează întâlnirea mântuitoare dintre om şi Cristos. Ambrozie a interpretat acest aspect al realităţii bisericeşti cu o deosebită eficienţă. În *Apologia Dauid*, referindu-se la „sacramentele

[23] Ieş. 13:8.

[24] *Pesahim*, X, 5, L. Goldschmidt (ed.), *Der babylonische Talmud*, vol. 2, [116a - 116b] 727-728; cf. I. Epstein (ed.), *The Babylonian Talmud*, 1983, 116a-b.

[25] A. Díez Macho (ed.), *Neophyti I. Targum Palestinese ms. de la Biblioteca Vaticana*, vol. 2: *Éxodo*, 1970, 77-79; cf. Levy 1986: 362-368.

[26] „Toate acestea s-au petrecut ca să se împlinească ceea ce fusese spus de Domnul prin profet" (Mat. 1:22); cf., cu referire doar la Matei: 2:5; 2:15; 2:17; 2:23; 3:3; 4:14; 8:17; 11:13; 12:17; 12:39; 13:35; 21:4; 25:56; 27:9.

[27] Evr. 9:18; cf. 8:7; 8:13; 9:1; 9:15.

[28] Evr. 13:20. Cf. Docherty 2009.

[29] Ieş. 12:14: cf. *Exodus*, în SEPTUAGINTA, 168; BIBL. HEBR., 104.

[30] 1Cor. 11:24, 25; Luc. 22:19, în NT GRAECE[28], 540; 276.

BDD-A25900 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

tainelor cereşti, a căror imagine prefigurativă o conturase Moise în Lege"[31], episcopul milanez nu a ezitat să afirme: „faţă-n faţă tu, o, Cristoase, mi te arăţi; eu te păstrez (*te teneo*) în sacramentele tale"[32].

În analiza textelor ambroziene, după criterii interpretative în principal filologice, s-a discutat mult despre matricea exegezei biblice a episcopului milanez, dată fiind diversitatea – şi eterogenitatea – izvoarelor la care el a avut acces. Referitor la lucrul acesta, merită, printre altele, să observăm faptul că Ambrozie a fost în primul rând episcop. Grija lui principală nu era, deci, să compună tratate de critică textuală, ci să-i iniţieze pe credincioşi în Tainele Dumnezeieşti, pentru ca prin acestea să-l poată întâlni pe Cristos. Nu este întâmplător faptul că mare parte din producţia sa literară poartă, direct sau indirect, urmele unor momente cultuale precise.

În deschiderea omiliilor mistagogice din octava pascală, adunate în *De mysteriis*, Ambrozie le aminteşte neofiţilor faptul că ei s-au pregătit, de-a lungul Postului Mare, ascultând zilnic frumoasele şi edificatoarele exemple morale ale patriarhilor (AMBROSIUS, MYST. I, 1, 156), adică prin intermediul ascultării unui anumit comentariu al textului din *Geneză*. Astfel, comentariului acestei cărţi îi este dedicată, în producţia lui Ambrozie, o serie de texte (unele cu un caracter omiletic evident), care pot fi considerate drept un corpus organic: *De Paradiso*, *De Cain et Abel*, *De Noe*, *De Abraham*, *De Isaac uel anima* (de care se leagă, într-un anume fel, *De bono mortis*), scurtul tratat (mai mult moral decât exegetic) *De Iacob et uita beata*, *De Ioseph*, la care trebuie adăugat micul tratat de mai târziu *De patriarchis*.

Luând ca punct de referinţă itinerarul ritual premergător Paştelui, găsim apoi *Hexameron* (culegere de predici ţinute în Săptămâna Sfântă, între 386 şi 390, şi modelate după textul omiletic anterior a lui Vasile cel Mare)[33], urmat – după „Sacrum Triduum"[34] – de catehezele mistagogice amintite deja în *De Mysteriis*[35].

---

[31] „Mysteriorum sacramenta coelestium, quorum typum Moyses praefigurauit in Lege", AMBROSIUS, Dav., 58, 156.

[32] „Facie ad faciem te mihi, Christe, demonstras; te in tuis teneo sacramentis" (*Ibidem*).

[33] AMBROSIUS, EX., V, 24, 90-91. Cf. BASILIUS, HEX. Ideea, deja prezentă în mediul ebraic, despre Paşte ca noua Creaţie şi concepţia creştină despre ziua Învierii ca Ziua a Opta, simbol al zilei fără de sfârşit care nu apune niciodată, ne duce cu gândul la prezentarea primelor şase zile ale Săptămânii care precedă solemnitatea pascală ca semnificând cele şase zile primordiale. Printre textele legate de cateheza prepascală nu a fost menţionat *Explanatio Symboli*, date fiind nelămuririle în ceea ce priveşte paternitatea sa (cf. *Introducerea* lui B. Botte, în AMBROSIUS, MYST., 21-24), reluate şi de Hervé Savon şi împărtăşite pe larg de mine (cf. Alzati 2015).

[34] Pentru conceptul de „Triduum" la Ambrozie, continuat cu fidelitate de Biserica milaneză, cf. AMBROSIUS, EP. XIII, 227-228: „Cum igitur Triduum illud Sacrum in ebdomadam proxime concurrat ultimam, intra quod Triduum et passus est et quievit et resurrexit, de quo Triduo ait: «Solvite hoc templum et in triduo resuscitabo illud», quid nobis potest molestiam dubitationis afferre?".

[35] Referitor la paternitatea discutabilă a Sf. Ambrosie asupra lucrării *De Sacramentis*, vezi lucrările redactate sub coordonarea lui Hervé Savon, atât THESAURUS, XV, cât şi *CETEDOC Library of Christian Latin Texts*, care situează opera citată printre *dubia* ambroziene. Cu privire la asta, vezi lucrarea mai recentă a lui H. Savon (Savon 2012). În rest, deja reformatorii din secolul al XVI–lea şi, în secolul al XVII-lea, cardinalul Giovanni Bona, ca şi, mai târziu, benedictinii din Congregaţa franceză din San Mauro, în laborioasa lor ediţie, avansaseră dubii în legătură cu paternitatea tradiţională a înaltului episcop milanez; cf. B. Botte, în AMBROSIUS, SACR., 8-12. În secolul al XX-lea, această paternitate, apărată de editorii Otto Faller (CSEL) şi Bernard Botte (SCh), precum şi de Christine Mohrmann (Mohrmann 1976), a fost

BDD-A25900 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

De disciplina penitenţială este legat tratatul *De Paenitentia*, în timp ce despre viaţa cultuală comună se vorbeşte în *Expositio euangelii secundum Lucam*[36].

Această centralitate a *mysteriorum sacramenta coelestium* explică de ce a fost posibilă identificarea tocmai în perspectiva mistagogică a principiului unificator al întregii exegeze a lui Ambrozie, aşa cum a evidenţiat şi Christoph Jacob[37]. Astfel, în această perspectivă tainică îşi găseşte la Ambrozie o recompunere organică şi raportul complex între Vechiul şi Noul Testament, dificil de rezolvat cu ajutorul instrumentelor pur filologice.

Aşa cum evidenţiază în mod clar operele citate mai sus, predicile episcopului milanez, cu rădăcinile lor misterice, şi-au concentrat pe larg atenţia asupra scrierilor veterotestamentare: Ambrozie consideră că acestea, de fapt, îl comunică, aşa cum fac şi scrierile neotestamentare, pe unicul Cristos.

Comentând *Psalmul 1*, episcopul milanez spune:

> „Bea-l, aşadar, pe primul pentru a-l bea şi pe al doilea: *a sosit de fapt timpul să începem să luăm în considerare tainele*. Bea mai întâi Vechiul Testament, ca să bei şi Noul Testament. Dacă nu l-ai băut pe primul, nu-l vei putea bea pe al doilea. Bea-l pe primul pentru a-ţi potoli setea, bea-l pe al doilea ca să nu-ţi mai fie sete niciodată [...] Bea, aşadar, ambele cupe, cea a Vechiului şi cea a Noului Testament, pentru că din amândouă îl bei pe Cristos. Bea-l pe Cristos, deoarece el este viţa [cf. Ioan 15,1.5]; bea-l pe Cristos, deoarece el este piatra care a făcut să curgă apă [cf. Ieş. 17:4-6; 1Cor. 10:4]; bea-l pe Cristos, deoarece el este izvorul vieţii [cf. Ps. 35:10]; bea-l pe Cristos, deoarece el este râul al cărui curs înveseleşte cetatea lui Dumnezeu [cf. Ps. 45:5]; bea-l pe Cristos, deoarece el este pacea [cf. Efes. 2:14]; bea-l pe Cristos, din al cărui piept curg râuri de apă vie [cf. Ioan 7:38]; bea-l pe Cristos, pentru a bea sângele prin care ai fost mântuit [cf. Mat. 26, 27-28; Apoc. 5:9]”[38].

Aceste afirmaţii, care prezintă Vechiul şi Noul Testament ca pe două cupe de unde poţi să-l bei pe unul şi acelaşi Cristos, sunt enunţate semnificativ de Ambrozie într-o

negată vehement, atât de marele Anton Baumstark (Baumstark 1904), cât şi de Klaus Gamber (Gamber 1967), care – chiar dacă cu rezultate diferite – au făcut legătura dintre micul tratat şi Biserici care nu aparţineau provinciei milaneze, dar care erau deschise faţă de influenţele ambroziene.

[36] Exemple (câteodată indirecte) de predici ţinute în contexte mai puţin identificabile sunt *De fuga saeculi* (după modelul filonian), *De Tobia*, *De Helia et ieiunio*, *De Nabuthae* (inspirate de Vasile cel Mare), precum şi *Explanationes Psalmorum XII* şi *Expositio Psalmi CXVIII*. În mod evident destinate cultului sunt *Imnurile* (AMBROSIUS, HYMNES), ecouri cultuale se pot găsi şi în alte opere (vezi, de exemplu, „[Spiritus] qui cum Patre et Filio a sacerdotibus … in oblationibus invocatur”, în AMBROSIUS, SPIR., III, XVIII, 16, 112, 197).

[37] Despre acest aspect al exegezei episcopului din Milano, vezi: Jacob 1990; Jacob 1995; cf. şi Studer 1997.

[38] „Bibe ergo primum, ut bibas et secundum – hoc enim tempus est ut inseramus mystica –; bibe primum Vetus Testamentum, ut bibas et Nouum Testamentum. Nisi primum biberis, secundum bibere non poteris. Bibe primum ut sitim mitiges, bibe secundum ut bibendi satietatem haurias ... Utrumque ergo poculum bibe Veteris et Noui Testamenti, quia in utroque Christum bibis. Bibe Christum, quia uitis est [cf. Ioan 15:1.5], bibe Christum , quia petra est quae uomuit aquam [cf. Ieş. 17:4-6], bibe Christum, quia fons uitae est [cf. Ps. 35:10], bibe Christum, quia flumen est, cuius impetus laetificat ciuitatem Dei [cf. Ps. 45:5], bibe Christum, quia pax est [cf. Efes. 2:14], bibe Christum, quia flumina de uentre eius fluent aquae uiuae [cf. Ioan 7:38], bibe Christum, ut bibas sanguinem quo redemptus es [cf. Apoc. 5:9]”, AMBROSIUS, PS. I, 33, 1. 4-5, 28-29.

BDD-A25900 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

perspectivă misterică („hoc enim tempus est ut inseramus mystica"), înfăţişându-se, aşadar, într-o legătură organică cu celebrarea Tainelor Dumnezeieşti.

5. Dincolo de Ambrozie: tradiţia ambroziană

Autoritatea indiscutabilă dobândită de învăţătura lui Ambrozie în ochii Bisericii sale a contribuit, fără îndoială, la asigurarea – în interiorul contextului milanez – unei anumite continuităţi în timp inclusiv a aspectelor exegetice amintite acum. Găsim o confirmare a acestui lucru într-o lucrare din Antichitatea târzie: *Praeconium* pascal care se utilizează încă la Milano[39]. În acest text, celebrarea misterică este desemnată drept locul în care conţinutul mântuirii specific Vechiului Testament este repropus („quae diversis sunt praefigurata vel gesta temporibus, huius noctis curriculo devoluta supplentur")[40], cu convingerea, de altfel, a împlinirii mântuirii realizată în noul şi eternul Legământ al lui Cristos („quae patribus in figura contingebant, nobis in veritate proveniunt")[41], acest din urmă Legământ fiind repropus în mod constant în Biserică şi dăruit în mod continuu credincioşilor prin Tainele Dumnezeieşti („ad totius mysterii supplementum Christo vescitur turba fidelium")[42].

Un indiciu lexical ce semnifică centralitea pe care, în a doua jumătate a secolului al XI-lea, încă o avea momentul cultual în viaţa bisericească milaneză poate fi identificat în definiţia *Ambrosianum mysterium*, prin care *scientia Ambrosiana* de atunci îşi numea propria tradiţie rituală[43]. Este vorba despre terminologia care marchează scrierea aşa-numitului L(andulfus)[44] şi, în special, *Sermo beati Thome episcopi Mediolani*, text hagiografic aici şi în care este repropusă, în termeni miraculoşi, păstrarea a însuşi *Ambrosianum mysterium* în faţa încercărilor de romanizare făcute de regele francilor, Carol, după cucerirea

[39] Textul (*Praeconium Paschale Ambrosianum*, Bertarelli, Mediolani, 1934) a fost stabilit de către G. Suñol: *Versione critica del Praeconium Paschale ambrosiano*, 1934. Cu privire la problemele referitoare la datarea acestei lucrări şi la ipotezele neclare legate de paternitate, vezi Borella 1964: 404-407.

[40] *Praeconium Paschale*, 201. Trebuie amintit faptul că în duminicile precedente din Postul Mare fuseseră proclamate în mod solemn, puse pe o melodie specifică, următoarele pericope din Ieşire: 20:1-24 (Decalogul); 34:1-10 (noile Table ale Legii); 34:23-35, 1 (schimbarea la faţă a lui Moise); 14:15-31 (Trecerea Mării Roşii).

[41] *Ibid.*, 200.

[42] *Ibid.*, 202.,

[43] Cu privire la patrimoniul ştiinţelor pe care, spre sfârşitul secolului al XI-lea sau la începutul următorului secol, le găsim desemnate prin termenul *scientia Ambrosiana* şi referitor la locul trasmiterii acesteia, adică la şcolile anexate la „ecclesia beatae Mariae, quae huius archiepiscopatus … caput extitit et Deo annuente semper existet", vezi L(ANDULFUS)$_1$, II, 35, 70 şi urm.; cf. – cu carenţe critice, însă cu o bază textuală mai bună – L(ANDULFUS)$_2$, 75 şi urm. Despre orientarea ce a caracterizat aceste şcoli în secolul al XI-lea, vezi Viscardi 1954: 721 şi urm.; Schmidt 1977: 8-10.

[44] Referitor la problematica numelui *Landulfus*, vezi Busch 1989: 11-12. În ceea ce priveşte datarea scrierii în cauză, în timp ce însuşi Busch, făcând distincţie între ultimele patru capitole, emite ipoteza că anul compoziţiei nu este departe de 1075, eu, personal, consider că este foarte plauzibil să datăm puţin după anul 1100 această redactare integrală a unui material divers, în mare parte anterior şi de o provenienţă diferită: Alzati 2000: 32-35, 40-41, 44-45. La concluzii cronologice asemănătoare, chiar dacă urmând altă cale, pare să ajungă P. Carmassi (Carmassi 2000: 268-291). Pentru un tablou al propunerilor de datare formulate în mediul tradiţiei istoriografice, vezi şi Alzati 1991: nota 4; Alzati 1994: nota 20, şi în Alzati 1993: 187-188, 212-214. Datarea lui Jörg Busch a fost preluată fără discuţii de către istoriografia germană: cf. Dartmann 2000, în special nota 168, 120-121; Zumhagen 2002: 29.

BDD-A25900 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

regatului longobard[45]. Un semnal evident al schimbării de perspectivă, care a avut loc şi la Milano, din cauza noii culturi bisericeşti medievale cu caracter universitar, l-a constituit faptul că – în titlurile aşa-numitului Landolfo – termenul originar *mysterium* aproape a dispărut şi a fost înlocuit de unul mai puţin expresiv, *officium*[46].

Poate fi acesta un semn că aspectele patrimoniului ambrozian, de care ne-am ocupat până acum, reprezintă o experienţă de acum definitiv încheiată şi care aparţine trecutului? S-ar părea că nu.

În data de 20 martie 2008, Joi în *Hebdomada Authentica*, la finalul Liturghiei din Joia Sfântă, când este sfinţită crisma, arhiepiscopul de Milano, cardinalul Dionigi Tettamanzi, în faţa clerului şi a credincioşilor adunaţi în Dom, a promulgat *Lecţionarul Ambrozian* revizuit după normele impuse de decretele conciliului Vatican II[47]. Integrându-se pe deplin în continuitatea tradiţiei ambroziene, acest Lecţionar, dincolo de faptul că propune pe larg ceea ce s-a consolidat în timp (în unele cazuri este vorba de un patrimoniu care îşi are originea într-o epocă anterioară chiar lui Ambrozie), în adăugirile presupuse de lucrarea de revizie a avut tendinţa să păstreze o anumită fidelitate faţă de perspectiva mai sus amintită, de orientare misterică, care, de-a lungul secolelor, a marcat în Biserica milaneză structurarea pericopelor scripturale.

Referitor la lucrul acesta, trebuie spus că, la Milano, în lecturile legate de celebrarea euharistică (în afară de Epistole şi de Evanghelie), a fost prevăzută dintotdeauna prezenţa unei *Lectio* veterotestamentare[48]. Reintroducerea acestui element – după conciliul Vatican II – în organizarea ritualului roman, de unde dispăruse deja în Antichitatea târzie, a deschis dezbateri largi (în special în mediul german, dar nu numai) cu privire la raportul dintre Vechiul şi Noul Testament în contextul cultului creştin. Într-adevăr, dacă este abordat exclusiv într-o cheie filologico-textuală[49], în

[45] *Sermo beati Thome episcopi Mediolani*, în G. Colombo (ed.) 1942, 90-95. O „judecată a lui Dumnezeu" cu privire la cântul ambrozian este conturată în compoziţia în versuri editată de A. Amelli (EPIGRAMMA, 153 şi urm.). Despre *Sermo* şi figura misterioasă a lui Eugenius, „transmontanus episcopus", „amator et quasi pater ambrosiani misterii nec non et protector", vezi Cattaneo 1970; Milani 1971; Alzati 1988; Tomea 1989. În mod semnificativ, *mysterium* este termenul cu care, în prima parte a secolului al XII-lea, Pelayo de Oviedo desemnează, în cartea *Liber Chronicorum*, patrimoniul cultual al Bisericilor, în momentul în care forma rituală hispano-vizigotă a fost eliminată – din Spania creştină şi recucerită – în urma intervenţiei monarhilor de Castiglia şi Leon, cu sprijinul decisiv al lui Gregorius al VII-lea; vezi Sánchez Alonso (ed.), 1924. În *Chronicon Sancti Maxentii*, termenul *lex* este cel care capătă o valoare semantică analoagă: „legem Romanam uoluit introducere et Toletanam mutare", în PINIUS, 49. În ceea ce priveşte tema „judecăţii lui Dumnezeu" ca criteriu de rezolvare a conflictelor inclusiv în disputele din mediul ritual, aceasta, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, este repropusă şi de către cardinalul primat toledan Rodrigo Jiménez de Rada în HISTORIA GOTHICA, 207-209.

[46] Fenomenul se întâlneşte în ms. *H 89 inf.* din Biblioteca Ambrosiana, din secolul al XIV-lea, în timp ce terminologia originală a fost păstrată într-un manuscris din aceeaşi epocă aflat acum la New Haven, Yale University Library, ms. *Beinecke 642*.

[47] Toate documentele relevante cu privire la aceasta se găsesc în volumul *Promulgazione del Lezionario Ambrosiano*, Supplemento a „Rivista Diocesana Milanese", 99 (3), 2008. În primul rând, despre Lecţionar, după sinteza lui C. Magnoli (Magnoli 2008), vezi volumul miscelaneu *Il Lezionario secondo il Rito della Santa Chiesa di Milano*, în „Ambrosius", 85 (1), 2009, precum şi eseurile lui C. Magnoli (Magnoli 2009) şi N. Valli (Valli 2009); pentru o prezentare sistematică, vezi Alzati 2009.

[48] „Pulchre mihi hodie legitur legis exordium": AMBROSIUS, EXPOSITIO, 325.

[49] Pentru criteriile adoptate în Lecţionarul Roman, sunt relevante observaţiile lui G. Gafus (Gafus 1995).

BDD-A25900 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

afară de pericolul destrămării textelor sub acţiunea analizei istorico-critice[50], acest raport riscă să oscileze între nerecunoaşterea valorii intrinseci (*Eigenwert*) a Vechiului Testament[51] şi diluarea canonului interpretativ creştin[52]. Aşa cum s-a văzut la Ambrozie, Vechiul şi Noul Testament – păstrându-şi fiecare specificul – se află în sintonie din perspectivă mistericǎ, deoarece, prin Tainele Dumnezeieşti, pentru fiecare credincios – *μυστικῶς*/ *tainic* – devine actual planul mântuirii anunţat în ambele Testamente[53].

Şi astăzi, aşadar, Biserica din Milano, plasându-se pe urmele Sfinţilor Părinţi, cu precădere ale lui Ambrozie, prin intermediul unui patrimoniu cultual reînnoit, conduce poporul creştin spre apropierea de Vechiul şi Noul Testament înainte de toate din perspectiva lor mistericǎ. Din acest punct de vedere, se poate spune cǎ aceasta continuă învăţătura vechiului său păstor, pentru ca fiecare om să poată retrăi experienţa lui Ambrozie şi împreună cu el să afirme: „Christe [...] in tuis te inuenio sacramentis"[54].

Bibliografie

A. Izvoare şi lucrări de referinţă

AMBROSIUS, DAV.1 = Ambrosius, *Apologia David*, în C. Schenkl (ed.), *Sancti Ambrosii Opera*, vol. 2, Tempsky/Freytag, Vindobonae/Pragae/Lipsiae, 1896 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum [= CSEL], 32).

AMBROSIUS, DAV.2 = Ambroise de Milan, *Apologie de David*, ed. P. Hadot, Éditions du Cerf, Paris, 1977 (Sources Chrétiennes [= SCh], 239).

AMBROSIUS, EP. XIII = Ambrosius, *Epistula e. c. XIII* [Maur.: *XXIII*]: *Dominis fratribus dilectissimis episcopis per Aemiliam constitutis*, în Ambrosius, *Opera. Pars X/III. Epistulae et Acta. Tom. III: Epistularum liber X, Epistulae extra collectionem, Gesta concili Aquileiensis*; ed. M. Zelzer, Verlag der Österreichischen Akademie der Wisschenschaften, Wien, 1982 (CSEL, 82/3).

AMBROSIUS, HEX. = Ambrosius, *Exameron*, în C. Schenkl (ed.), *Sancti Ambrosii Opera*, vol. 1, Tempsky/Freytag, Vindobonae/Pragae/Lipsiae, 1896 (CSEL, 32), 1-261.

AMBROSIUS, EXPOSITIO = Ambrosius, *Expositio euangelii secundum Lucam*, în M. Adriaen, P. A. Ballerini (ed.), *Expositio evangelii secundum Lucam. Fragmenta in*

[50] Pentru problemele referitoare la lucrul acesta, mai ales cu trimitere la textele Evangheliilor, cf. Martini 2001.

[51] Pentru un tablou al problematicilor referitor la acest lucru ridicate de Lecţionarul Roman postconciliar, vezi Kranemann 1995.

[52] Pentru un exemplu al poziţiilor asumate de către exegeţii Vechiului Testament, vezi Zenger 1995a; Zenger 1995b: 31-36. Meritǎ amintite şi problemele ridicate de o ipotezǎ a interpretării continue a Torah în cadrul cultului duminical creştin, la Braulik 1955. Se pot consulta, de asemenea, multe dintre eseurile propuse în Franz (ed.) 1997.

[53] Vezi Alzati 1998.

[54] Ambrosius, *Apologia Dauid*, 58, în varianta textuală a ms. B (Boulogne sur Mer, Bibliothèque Municipale, ms. *32*), din secolul al VI-lea, în AMBROSIUS, Dav.1, 340; vezi AMBROSIUS, Dav.2, 156 [in Apparatu].

BDD-A25900 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

Esaiam IV. Expositio evangelii secundum Lucam. Fragmenta in Esaiam, Brepols, Turnholti, 1957 (Corpus Christianorum. Series Latina [= CCL], 14).

AMBROSIUS, HYMNES = Ambroise de Milan, *Hymnes*. Texte établi, traduit et annoté sous la direction de J. Fontaine par J.-L. Charlet, S. Deléani, Y.-M. Duval, J. Fontaine, Éditions du Cerf, Paris, 1992.

AMBROSIUS, PS. I = Ambrosius, *Explanatio Psalmi I*, ed. M. Petschenig, Tempsky/Freytag, Vindobonae/Lipsiae, 1919 (CSEL, 64).

AMBROSIUS, SACR. = Ambrosius, *De sacramentis*, în Ambroise de Milan, *Des sacrements. Des mystères. Explication du symbole*, ed. B. Botte, Éditions du Cerf, Paris, 1994² (SCh, 25 bis).

AMBROSIUS, SPIR. = Ambrosius, *De spiritu sancto, De incarnationnis dominicae*, ed. O. Faller, Hoelder/Pichler/Tempsky, Vindobonae, 1964 (CSEL, 79).

AMBROSIUS, MYST. = AMBROSIUS, *De mysteriis*, în Ambroise de Milan, *Des sacrements. Des mystères. Explication du symbole*, ed. B. Botte, Éditions du Cerf, Paris 1994² (SCh, 25 bis).

BASILIUS, HEX.= Basile de Césarée, *Homélies sur l'Hexaéméron*, ed. S. Giet, Éditions du Cerf, Paris, 1959 (SCh, 26).

Benedictus XVI 2010 = Benedictus XVI, *Adhortatio Apostolica Postsynodalis* Verbum Domini *(30.IX.2010)*, în „Acta Apostolicae Sedis", 102 (11), 2010, 681-787.

BIBL. HEBR. = *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. K. Elliger, W. Rudolph, adjuv. H. P. Rüger, J. Ziegler, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1977.

CODEX THEOD. = *Theodosiani libri XVI cum Constivtionibvs Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianvm pertinentes; consilio et avctoritate Academiae litterarvm regiae borvssicae*, ed. Th. Mommsen, P. Meyer, Weidmann, Berlin, 1905.

Colombo, G. (ed.), 1942, *Libellus de situ civitatis Mediolani, de adventu Barnabae Apostoli et de vitis priorum pontificum Mediolanensium*, Zanichelli, Bologna (Rerum Italicarum Scriptores, editio altera [=RRIISSea], 1/2).

Constitutio de sacra liturgia: Sacrosanctum Concilium, 36, în *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II*, II (Periodus II), Pars VI, Sessio Publica III (die IV mensis Decembris anno MCMLXIII), Typis Polyglottis Vaticanis, 1973.

Constitutio Dogmatica de divina Revelatione: Dei Verbum, în *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II*, IV (Periodus IV), Pars VI, Sessio Publica VIII (die XVIII mensis Novembris anno MCMLXV), Typis Polyglottis Vaticanis, 1978, 597-609.

CYPRIANUS = Cyprianus, *Epistularium. Epistulae 1-57*, ed. G. F. Diercks, Brepols, Turnholti, 1994 (CCL, 3/B).

DE PUDICITIA = Tertullianus, *La pudicité*, vol. 1, ed. Ch. Munier, Éditions du Cerf, Paris, 1993 (SCh, 394).

DIDACHÈ = Anonyme, *Doctrine des douze apôtres (La Didachè)*, ed. W. Rordorf, A. Tuilier, Éditions du Cerf, Paris, 1978 (SCh, 248).

DIDASC. = *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, ed. F. X. von Funk, trad. A. Socin, Schoeningh, Paderbonae, 1905.

BDD-A25900 © 2016 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

Díez Macho, A. (ed.), 1970, *Neophyti I. Targum Palestinese ms. de la Biblioteca Vaticana*, vol. 2: *Éxodo*, Madrid-Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Textos y Estudios del Seminario filologico „Cardenal Cisneros", 8).

EPIGRAMMA = A. Amelli (ed.), *L'epigramma di Paolo Diacono intorno al canto gregoriano e ambrosiano*, în „Memorie Storiche Forogiuliesi", 9 (1913), 153-175.

Epstein, I. (ed.), 1983, *The Babylonian Talmud*, Hebrew-English Edition, Engl. transl. H. Freedman, The Soncino Press, London.

EUSEBIUS = *Eusebius Werke*, vol. 2/1, ed. F. Winkelmann, Akademie Verlag, Berlin, 1999 (Griechischen Christlichen Schriftsteller [= GCS], n. F., 6/1).

Goldschmidt, L. (ed.), 1925, *Der babylonische Talmud*, vol. 2, Benjamin Harz, Berlin/Wien.

GREGORIUS, HOM. = Grégoire le Grand, *Homélies sur Ézéchiel*, ed. Ch. Morel, Éditions du Cerf, Paris, 1986 (SCh, 327).

HIERONYMUS = Jerôme, *Lettres*, ed. J. Labourt, vol. 5, Les Belles Lettres, Paris, 1955 (Collection des Universités de France [= CUF]).

HIST. ECCLES. = Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, ed. E. Schwartz, Hinrichs, Leipzig, 1903.

HISTORIA GOTHICA = Rodrigo Jiménez de Rada, *Historia de rebus Hispanie, sive Historia Gothica*, J. Fernández Valverde (ed.), Brepols, Turnholti, 1987 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 72).

Ioannes Paulus II 1979 = Ioannes Paulus II, *Constitutio Apostolica* Scripturarum thesaurus *(25.IV.1979)*, în „Acta Apostolicae Sedis", 71 (8), 1979, 557-559.

IUSTINUS = *Iustini Martyris Apologiae pro Christianis*, ed. M. Marcovich, De Gruyter, Berlin/New York, 1994 (Patristische Texte und Studien, 38).

LACTANTIUS = Lactantius, *De mortibus persecutorum*, ed. J. Moreau, Éditions du Cerf, Paris, 1954 (SCh, 39/1).

L(ANDULFUS)$_1$ = *Landulphi Senioris Historia Mediolanensis*, L. C. Bethmann, W. Wattenbach (ed.), Hahn, Hannoverae, 1848 (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, 8).

L(ANDULFUS)$_2$ = *Landulphi Senioris Mediolanensis historiae libri quattuor*, A. Cutolo (ed.), Zanichelli, Bologna, 1942 (RRIISSea, 4/2).

MINUCIUS FELIX = M. Minucius Felix, *Octavius*, ed. Bernhard Kytzler, B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1982 (Bibliotheca Teubneriana [= BT]).

NT GRAECE^{28} = *Novum Testamentum Graece*, post E. Nestle, E. Nestle, ed. B. Aland, K. Aland, J. Karavidopoulos, C. M. Martini, B. M. Metzger, H. Strutwolf, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2012.

NT 1982 = *Der Text des Neuen Testaments*, ed. K. Aland, B. Aland, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1982.

NUOVO LEZIONARIO MILANO = *Il Lezionario secondo il Rito della Santa Chiesa di Milano*, în „Ambrosius", 85 (1), 2009.

PINIUS = I. Pinius, *Tractatus historico-chronologicus de liturgia antiqua hispanica*, în J. B. Sollerius, J. Pinius, G. Cuperus, P. Boschius (ed.), *Acta Sanctorum Iulii*, VI, 1729, new edition by J. Carnandet, Palmé, Parisiis/Romae, 1868.

BDD-A25900 © 2016 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

PLINIUS SECUNDUS = C. Plinius Caecilius Secundus, *Epistulae*, ed. H. Zehnacker, Les Belles Lettres, Paris, 2009 (CUF).

Praeconium Paschale, în M. Magistretti (ed.), *Manuale Ambrosianum ex codice saec. XI olim in usum canonicae Vallis Travaliae* [= *Manuale Ambrosianum*], vol. 2, Hoepli, Mediolani, 1904.

PROMULGAZIONE = *Promulgazione del Lezionario Ambrosiano*, Supplemento a „Rivista Diocesana Milanese", 99 (3), 2008.

Sánchez Alonso, B., 1924 (ed.), *Crónica del Obispo Don Pelayo*, Imprenta de los Sucesores de Hernando, Madrid (Textos latinos de la Edad Media española, 3).

SCRIPTORES = *Scriptores Historiae Augustae*, vol. 1-2, ed. E. Hohl, Ch. Samberger, W. Seyfarth, Teubner, Lipsiae, 1965.

SEPTUAGINTA = *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum*, vol. 2/1, ed. J. W. Wevers, adjuv. U. Quast, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1991.

STROMATA VII = Clemens Alexandrinus, *III. Stromata.* Buch VII und VIII, ed. O. Stählin, L. Früchtel, U. Treu, Akademie Verlag, Berlin, 1970² (GCS, 17²).

Suñol, G. (ed.), 1934, *Versione critica del Praeconium Paschale ambrosiano*, în „Ambrosius", 10, 77-95.

THESAURUS = *Thesaurus Sancti Ambrosii curante CETEDOC, Universitas catholica Lovaniensis Lovanii Novi*, Brepols, Turnhout, 1994 (Corpus Christianorum, Thesaurus Patrum Latinorum, Series A: Formae, 8).

Tombeur, P. (ed.), 2005, *CETEDOC Library of Christian Latin Texts*, Brepols, Turnhout.

TRAD. AP. = Ps. Hippolytus, *Traditio Apostolica*, în *Didache. Zwölf-Apostel-Lehre*. Übersetzt und eingeleitet von Georg Schöllgen. *Traditio apostolica. Apostolische Überlieferung*. Übersetzt und eingeleitet von Wilhelm Geerlings, Herder, Freiburg/Basel/Wien/Barcelona/Rome/New York, 1991 (Fontes Christiani, 1), 141-313.

B. Literatură secundară

Alzati 1988: C. Alzati, *Eugenio, Vescovo, Santo*, în *Dizionario della Chiesa ambrosiana*, II, NED-Nuove Edizioni Duomo, Milano, 1988, 1149-1151.

Alzati 1991: C. Alzati, *Tradizione e disciplina ecclesiastica nel dibattito tra Ambrosiani e Patarini a Milano nell'età di Gregorio VII*, în *La Riforma Gregoriana e l'Europa. Atti del Congresso Internazionale promosso in occasione del IX centenario della morte di Gregorio VII (1085-1985). Salerno, 20-25 Maggio 1985*, vol. 2, Libreria Ateneo Salesiano Rome, 1991 (Studi Gregoriani, 14), 185-188.

Alzati 1993: C. Alzati, *Ambrosiana Ecclesia. Studi su la Chiesa milanese e l'ecumene cristiana fra tarda antichità e medioevo*, NED-Nuove Edizioni Duomo, Milano, 1993 (Archivio Ambrosiano, 65).

Alzati 1994: C. Alzati, *A proposito di clero coniugato e uso del matrimonio nella Milano alto medioevale*, în *Società, istituzioni, spiritualità. Studi in onore di Cinzio Violante*, vol. 1, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 1994, 79-92.

BDD-A25900 © 2016 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

Alzati 1998: C. Alzati, *Ordinamento liturgico delle letture: continuità ecclesiale e dimensione misterica. La testimonianza ambrosiana*, în „Ambrosius", LXXIV, 1, 1988, 8-21.

Alzati 2000: C. Alzati, *Chiesa ambrosiana, mondo cristiano greco e spedizione in Oriente* [in *Verso Gerusalemme. II Convegno internazionale nel IX Centenario della I Crociata (1099-1999). Bari, 11-13 January 1999*], în „Civiltà Ambrosiana", 17, 2000, 30-47.

Alzati 2009: C. Alzati, *Il Lezionario della Chiesa ambrosiana. La tradizione liturgica e il rinnovato "ordo lectionum"*, Libreria Editrice Vaticana/Centro Ambrosiano, Città del Vaticano/Milano, 2009 (Monumenta, Studia, Instrumenta Liturgica, 50).

Alzati 2015: C. Alzati, *Riflessioni conclusive*, în P. Boucheron, S. Gioanni (ed.), *La mémoire italienne d'Ambroise: usages politiques et sociaux d'une autorité patristique en Italie (Ve-XVIIIe siècle)*, École Française de Rome, Paris, 2015, 559-585.

Battisti 1960: C. Battisti, *Il problema linguistico di basilica*, în *Le Chiese dei Regni dell'Europa occidentale e i loro rapporti con Roma sino all'800* (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 7-13 April 1959), vol. 2, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 1960, 805-847.

Baumstark 1904: Anton Baumstark, *Liturgia romana e liturgia dell'Esarcato. Il rito detto in seguito patriarchino e le origini del* Canon missae *romano*, Pustet, Roma, 1904.

Borella 1964: P. Borella, *Il Rito Ambrosiano*, Morcelliana, Brescia, 1964 (Biblioteca di Scienze Religiose, 3).

Bori 1987: P. C. Bori, *L'interpretazione infinita. L'ermeneutica cristiana antica e le sue trasformazioni*, Il Mulino, Bologna, 1987.

Bouyer 1952: L. Bouyer, *Mystérion*, în „Supplément de La vie spirituelle", 5 (23), 1952, 397-412.

Bradshaw/Johnson/Phillips 2002: P. F. Bradshaw, M. E. Johnson, L. E. Phillips, *Apostolic Tradition: A Commentary*, Fortress Press, Minneapolis, 2002.

Braulik 1955: G. Braulik, *Die Tora als Bahnlesung. Zur Hermeneutik einer zukünftigen Auswahl der Sonntagsperikopen*, în R. Messner, E. Nagel, R. Pacik (ed.), *Bewahren und Erneuern. Studien zur Messliturgie. Festschrift für Hans Bernhard Meyer S. J. zum 70 Geburtstag*, Tyrolia, Innsbruck/Wien, 1955 (Innsbrucker theologische Studien, 42), 50-75.

Busch 1989: J. W. Busch, *„Landulfi senioris Historia Mediolanensis" – Überlieferung, Datierung und Intention*, în „Deutsches Archiv", 45, 1989, 1-30.

Carmassi 2000: P. Carmassi, *Basiliche episcopali e ordinamento liturgico a Milano nei secoli XI-XIII tra continuità e trasformazioni*, în „Civiltà Ambrosiana", 17, 2000, 268-291.

Cattaneo 1970: E. Cattaneo, *Sant'Eugenio Vescovo e il rito ambrosiano*, în *Ricerche storiche sulla Chiesa Ambrosiana*, I, Centro Ambrosiano di Documentazione e Studi religiosi, Milano, 1970 (Archivio Ambrosiano, 18), 30-43.

Dartmann 2000: Ch. Dartmann, *Wunder als Argumente: die Wunderberichte in der* Historia Mediolanenesis *des sogenannten Landulf Senior und in der* Vita Arialdi *des Andrea von Strumi*, Lang, Frankfurt am Main, 2000 (Gesellschaft, Kultur und Schrift, 10).

Densusianu 1901: O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, vol. 1, Leroux, Paris, 1901; ed. rom.: *Istoria limbii române*, vol. 1, ed. J. Byck, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1961.

BDD-A25900 © 2016 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

Docherty 2009: S. E. Docherty, *The Use of the Old Testament in Hebrews. A Case Study in Early Jewish Bible Interpretation*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2009 (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament. 2. Reihe, 260).

Ferrua 1933: A. Ferrua, *I più antichi esempi di basilica per „aedes sacra"*, în „Archivio Glottologico Italiano", 25, 1933, 142-146.

Franz 1997: A. Franz (ed.), *Streit am Tisch des Wortes? Zur Deutung und Bedeutung des Alten Testaments und seiner Verwendung in der Liturgie*, Eos, Erzabtei St. Ottilien, 1997.

Gafus 1995: G. Gafus, *Auswahl mit Schlagseite. Anmerkungen eines Alttestamentlers zur Lesenordnung*, în „Bibel und Liturgie", 68, 1995, 136-148.

Gamber 1967: Klaus Gamber, *Die Autorschaft von De Sacramentis: zugleich ein Beitrag zur Liturgiegeschichte der römischen Provinz Dacia mediterranea*, Pustet, Regensburg, 1967.

Jacob 1990: Ch. Jacob, *„Arkandisziplin", Allegorese, Mystagogie. Ein neuer Zugang zur Theologie des Ambrosius von Mailand*, Hain, Frankfurt a. M., 1990 (Theophaneia, 32).

Jacob 1995: Ch. Jacob, *Zum hermneutischen Horizon der Typologie. Der Antitypos als Prinzip ambrosianischer Allegorese*, în C. Richter, B. Kranemann (ed.), *Christologie der Liturgie. Der Gottesdienst der Kirche. Christusbekenntnis und Sinaibund*, Herder, Freiburg/Basel/Wien, 1995 (Quaestiones disputatae, 159), 103-111.

Kranemann 1995: B. Kranemann, *Altes Testament und christliche Liturgie. Bestandsaufnahme – Theologische Perspektiven – Praxismodelle*, în C. Richter, B. Kranemann (ed.), *Christologie der Liturgie. Der Gottesdienst der Kirche. Christusbekenntnis und Sinaibund*, Herder, Freiburg/Basel/Wien, 1995 (Quaestiones disputatae, 159), 22-30.

Levy 1986: B. B. Levy, *Targum Neophyti 1: A Textual Study*, I: *Introduction, Genesis, Exodus*, University Press of America, Lanham/New York/London, 1986 (Studies in Judaism).

Magnoli 2008: Claudio Magnoli, *Piccola guida al nuovo Lezionario ambrosiano*, Àncora, Milan, 2008.

Magnoli 2009: Claudio Magnoli, *Il Lezionario ambrosiano per i tempi liturgici*, în „La tradizione liturgica della Chiesa ambrosiana" [= „Rivista Liturgica"], 95 (4), 2009, 487-507.

Marcone 2012: A. Marcone, *L'editto di Milano e il tempo della tolleranza*, în *L'editto di Milano e il tempo della tolleranza: Costantino 313 d. C. Catalogo della mostra (Milano, Palazzo Reale, 25 ottobre 2012 - 17 marzo 2013)*, mostra a cura di P. Biscottini e G. Sena Chiesa, catalogo a cura di G. Sena Chiesa, Mondadori-Electa, Milano, 2012.

Martini 2001: C. M. Martini, *La svolta della modernità nell'approccio del mondo cristiano occidentale alla figura di Cristo*, în G. Fioravanti (ed.), *Heri et hodie: figure di Cristo nella storia. Atti del Convegno. Pisa, 14-17 Novembre 2000*, Plus, Pisa, 2001, 109-117.

Martone 1997: C. Martone, *I LXX e le attestazioni testuali ebraiche di Qumran*, în „Annali di scienze religiose", 2 (2), 1997, 159-174.

Metthews 2000: J. F. Metthews, *Laying Down the Law. A Study of the Theodosian Code*, Yale University Press, New Haven/London, 2000.

Metzger 1988: M. Metzger, *Nouvelle perspectives pour la prétendue Tradition apostolique*, în „Ecclesia Orans", 5, 1988, 241-259.

Metzger 1992a: M. Metzger, *Enquêtes autour de la prétendue Tradition apostolique*, în „Ecclesia Orans", 9, 1992, 7-36.

BDD-A25900 © 2016 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

Metzger 1992b: M. Metzger, *À propos des règlements ecclesiastiques et de la prétendue Tradition apostolique*, în „Revue des sciences religieuses", 66, 1992, 249-261.

Metzger/Ehrman 2004⁴: B. M. Metzger, B. D. Ehrman, *The Text of the New Testament: Its Transmission, Corruption and Restoration*, Oxford University Press, New York/Oxford, 2004⁴ (prima ediţie: 1964).

Mihăescu 1978: H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, Editura Academiei, Bucureşti/Les belles lettres, Paris, 1978.

Milani 1971: C. Milani, *Osservazioni linguistiche sul «sermo beati Thome episcopi Mediolani»*, în „Aevum", 45, 1971, 87-129.

Mohrmann 1976: Christine Mohrmann, *Observations sur le «De sacramentis» et le «De Mysteriis» de saint Ambroise*, în G. Lazzati (ed.), *Ambrosius Episcopus. Atti del Congresso internazionale di studi ambrosiani nel XVI centenario della elevazione di sant'Ambrogio alla cattedra episcopale. Milano, 2-7 Dicembre 1974*, vol. 1, Vita e Pensiero, Milano, 1976 (Studia Patristica Mediolanensia, 7), 103-123.

Peretto 1996: E. Peretto, *Introduzione* a *Pseudo-Ippolito, Tradizione Apostolica*, Città Nuova, Roma, 1996.

Pompen 1929: A. Pompen, *De oorsprong van het woord kerk*, în *Donum natalicium Schrijnen*, Dekker-Van de Vegt, Nijmegen, 1929, 516-532.

Savon 2012: H. Savon, *Doit-on attribuer à Ambroise le* De Sacramentis*?*, în R. Passarella (ed.), *Ambrogio e la liturgia*, Biblioteca Ambrosiana, Milano/Bulzoni, Roma, 2012 (Studia Ambrosiana, 6), 23-45.

Schiaffini 1923: A. Schiaffini, *Intorno al nome e alla storia delle chiese non parrocchiali nel Medioevo. A proposito del toponimo „basilica"*, în „Archivio Storico Italiano", 81, 1923, 25-64.

Schmidt 1977: T. Schmidt, *Alexander II. (1061-1073) und die römische Reformgruppe seiner Zeit*, Hiersemann, Stuttgart, 1977 (Päpste und Papsttum, 11).

Seeck 1891: O. Seeck, *Das sogenannte Edikt von Mailand*, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte", 12, 1981, 381-386.

Siniscalco 2013: P. Siniscalco, *L'Editto di Milano. Origine e sviluppo di un dibattito*, în *Costantino I. Enciclopedia costantiniana sulla figura e l'immagine dell'imperatore del cosiddetto editto di Milano. 313-2013*, curr. A. Melloni et Alii, III, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 2013, 543-556.

Studer 1997: B. Studer, *Ambrogio di Milano teologo mistagogico*, în *Vescovi e pastori in epoca teodosiana. XXV Incontro di studiosi dell'antichità cristiana: Roma, 8-11 Maggio 1996, in occasione del XVI centenario della consacrazione episcopale di S. Agostino. 396-1996*, Institutum Patristicum Augustinianum, Roma, 1997 (Studia ephemeridis „Augustinianum", 58), 569-586.

Tagliavini 1963: C. Tagliavini, *Storia di parole pagane e cristiane attraverso i tempi*, Morcelliana, Brescia, 1963.

Tomea 1989: P. Tomea, *L'agiografia milanese nei secoli XI e XII. Linee di tendenza e problemi*, în *Atti dell'11° Congresso internazionale di Studi sull'Alto Medioevo: Milano e il suo territorio in età comunale. Milano 26-30 Ottobre 1987*, vol. 1, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 1989, 648-651.

BDD-A25900 © 2016 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)

Valli 2009: Norberto Valli, *«Redemptionis enim nostrae magna mysteria celebramus». Il ciclo de Tempore nella liturgia ambrosiana*, în „La tradizione liturgica della Chiesa ambrosiana" [= „Rivista Liturgica"], 95 (4), 2009, 508-530.

Viscardi 1954: A. Viscardi, *La cultura milanese nei secoli VII-XII*, în *Storia di Milano*, vol. 3, Fondazione Treccani degli Alfieri, Milan, 1954, 669-760.

Zenger 1995a: E. Zenger, *Das Erste Testament als Herausforderung christlicher Liturgie*, în „Bibel und Liturgie", 68, 1995, 124-136.

Zenger 1995b: E. Zenger, *Das Erste Testament zwischen Erfüllung und Verheißung*, în C. Richter, B. Kranemann (ed.), *Christologie der Liturgie. Der Gottesdienst der Kirche. Christusbekenntnis und Sinaibund*, Herder, Freiburg/Basel/Wien, 1995 (Quaestiones disputatae, 159), 31-56.

Zumhagen 2002: O. Zumhagen, *Religiöse Konflikte und kommunale Entwicklung: Mailand, Cremona, Piacenza und Florenz zur Zeit der Pataria*, Bohlau, Köln, 2002 (Städteforschung, 58).

BDD-A25900 © 2016 Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:14:02 UTC)